

DİNLER COĞRAFYASI IŞIĞINDA BULGARİSTAN'DAKİ DİNSEL TOPLULUKLAR

The Religious Groups in Bulgaria in the Light of Religions Geography

Emin ATASOY*

Özet

Bulgaristan hem Türkiye'ye komşu olması, hem de nüfusunun yaklaşık %10'un Türklerden oluşması nedeniyle, Türkiye açısından önem taşıyan bir ülke olmasına rağmen farklı nedenlerden dolayı, bilimsel çalışmalarda üzerinde çok az durulmuş ülkelerden biridir. Bu çalışmanın öncelikli amacı Bulgaristan nüfusunun dinsel yapısı ile dinsel toplulukların coğrafi dağılımını irdelemektir. Çalışmanın bir diğer amacı ise Bulgaristan'daki Müslüman nüfusun tarih içindeki nitel ve nicel değişimlerini ortaya koymak ve bu topluluğun ülkenin sosyokültürel ve demografik yapısı üzerindeki rol ve etkilerini tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan Nüfusu, Demografik Kriz, Dinler Coğrafyası, Coğrafi Dağılım, Dinsel Topluluklar

Abstract

Being a neighbour of Turkey and having a population of which 10% are Turks, Bulgaria is an important country for Turkey but because of several reasons, it has not been investigated much in scientific studies. The main aim of this study is to investigate the religious composition of the Bulgarian population and how the religious groups are distributed geographically. Another aim is to reveal the qualitative and quantitative changes in the Muslim population in Bulgaria throughout the history and discuss their roles and effects in terms of the sociocultural and demographical structure of the country.

Key Words: The Population of Bulgaria, Demographical Crisis, Religion Geography, Geographical Distribution, Religious Groups

Giriş

Bir ülkenin coğrafi, demografik ve sosyokültürel özellikleri, ayrıca nüfusun etnik ve dinsel yapısı o ülkenin coğrafi, jeopolitik ve jeokültürel kimliğini belirleyen en öncelikli etkenlerin başında gelir. Stratejik, ama bir o kadar da karmaşık ve sorunlu bir coğrafi konuma sahip olan Türkiye, hem Avrasya, hem Balkan, hem Ortadoğu, hem Karadeniz, hem de Akdeniz ülkesi olan dünyanın tek devletidir. Bu coğrafi konum Türkiye'ye birçok avantaj sağladığı gibi birçok dezavantajı da beraberinde getirmiştir. Sekiz farklı ülke ile kara komşuluğu olan Türkiye'nin en eski komşularından biri Bulgaristan'dır. Kuzeybatı komşumuzun coğrafi, ekonomik, kültürel ve demografik özellikleri ile Türk bilim uzmanların ilgilenmesi ve bunları bilim dünyasında tartışması gayet doğaldır, çünkü Bulgaristan en çok Türk nüfusu barındıran Balkan ülkesidir. Bulgaristan'ın tarihi, ekonomisi ve uluslararası ilişkileri ile ilgili ülkemizde birçok çalışma olmasına rağmen bu ülkenin dinler coğrafyası ile ilgili yok denecek kadar az sayıda çalışma bulunması, bu makalenin yazılmasının başlıca nedenidir. Dinler coğrafyası açısından Bulgaristan'ın genel beşerî portresi çizilmeden ve ülkedeki dinsel topluluklar ayrı ayrı irdelenmeden önce bu ülke ile ilgili bazı genel coğrafi bilgilerin özetlenerek sunulmasının okuyucular açısından yarar sağlayacağı düşünülmüştür.

* Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

Bulgaristan'ı diğer Avrupa ülkelerinden ayıran ve Türkiye'yi de yakından ilgilendiren başlıca coğrafi ve demografik özellikleri şöyle özetlenebilir:

- Sosyokültürel, tarihî ve demografik özellikleri ile Bulgaristan, en çok “Avrasya devleti” özelliği taşıyan ve oransal olarak en çok Müslüman nüfusuna sahip AB ülkesidir. Bu ülkede yaşayan 1 milyonu aşkın Müslüman ve 750 000 civarındaki Türk, Türkiye jeopolitiği açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca Bulgaristan'ın, Balkanlar'da en büyük Türk azınlığın yaşadığı ülke olduğu da unutulmamalıdır.¹
- Balkan Yarımadası'nın orta ve doğu kesimlerini kapsamakta olan Bulgaristan kuzeyden Romanya, batıdan Sırbistan ve Makedonya, güneyden Yunanistan, güneydoğudan Türkiye ve doğudan Karadeniz ile çevrilidir. Hem Karadeniz, hem Tuna, hem Trakya, hem de Balkan devleti olan dünyanın tek ülkesi olan Bulgaristan, işgal ettiği bu coğrafi konum ile hem Asya ve Avrupa, hem de Balkan ve Ortadoğu ülkeleri arasında ulaşım ve ticaret bakımından bir köprü konumundadır. Yüzölçümü ve nüfus bakımından Romanya ve Yunanistan'dan sonra Balkan Yarımadası'nın en büyük ülkesi olan Bulgaristan'ın Tuna nehrine 470 kilometrelik ve Karadeniz'e 378 kilometrelik sınırı vardır.² NATO ve AB üyesi olan Bulgaristan'ın toplam yüzölçümü 110 994 km.² ve 2005 yılındaki toplam nüfusu da 7,5 milyondur.³
- Avrupa Birliği'nin en yeni üyesi olan bu devletin işgal ettiği coğrafi alan Müslüman ve Hıristiyan medeniyetlerinin, doğunun ve batının, sosyalizmin ve kapitalizmin uzun dönem boyunca bazen kaynaştığı bazen çatıştığı jeopolitik gelgit sahnelerine benzetilebilir. XIII asırlık tarihi geçmişe sahip olan Bulgaristan, Avrupa'nın en köklü devletlerinden ve en eski kültürlerden birine sahiptir. Fakat yaklaşık beş yüzyılımı Osmanlı egemenliği ve üç yüzyılımı da Kuman, Peçenek, Tatar ve Bizans hâkimiyeti altında geçiren Bulgar halkı sadece beş yüzyıl bağımsız ve özgür kalmayı başarabilmiştir. Farklı kültür ve devletlerin egemenliği altında geçen bu uzun esaret dönemi, ülkenin bugünkü etnik ve dinsel yapısındaki bu denli farklılık ve renkliliğin sebeplerinden biridir. Böylece coğrafi konum, jeopolitik ve tarihî miras bugünkü Bulgaristan'ın beşeri coğrafyasını belirleyen en önemli etkenler oldukları söylenebilir.
- Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü ve NATO üyesi olan Bulgaristan, 1 Ocak 2007'de AB üyesi olmuş ve Yunanistan'dan sonra Türkiye'nin ikinci AB komşusu olmuştur. Bugün Türkiye-Bulgaristan sınırında faaliyet gösteren üç sınır kapısı (özellikle Kapıkule) ile İstanbul-Filibe⁴-Sofya-Belgrad eksenindeki ulaşım koridoru Türkiye ihracatının âdeta can damarını oluşturmaktadır. Bu nedenle ulaşım ve dış ticaret açısından bu komşu ülkenin Türkiye açısından stratejik önemi tartışılmaz.
- Kendi ulusal sınırları içinde Estonyalılar ile Bulgarlar, nüfusu 1 milyondan fazla olan ülkeler arasında dünyada nüfusları en hızlı azalan milletlerin başında gelmektedirler. 1989 yılında Bulgaristan nüfusu tarihinde ilke kez 9 milyona yaklaşırken (8,9 milyon) bazı olumsuz sosyal, politik ve ekonomik etkenler sonucunda 2005 yılında 7,5 milyona kadar azalmıştır. Böylece, ülke nüfusu 15 yıllık kısa bir zaman dilimi içinde %18'lik bir azalma göstermiştir.⁵
- Bulgar etnik nüfusunun kendi ülke sınırları içindeki azalışının çok boyutlu olumsuz sonuçları vardır. Çingene ve Türk nüfusundaki yüksek artış hızı sonucunda, ülkede Bulgarların aleyhine değişmekte olan etnik ve dinsel nüfus dağılımı bunların başında gelmektedir. Bulgar etnik nüfusunun 40–50 yıllık zaman diliminde erimesi ve kendi devletinde azınlık durumuna düşmesi, sadece ulusal etnik, dinsel

¹ İ. Güner ve M. Ertürk, **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, Nobel Yayınları, Ankara (2005).

² E. Atasoy, **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, Ezgi Kitabevi, Bursa (2003).

³ A. Lukanov, N. Bojinov ve S. Dimitrov, **Stranite v Sveta 2005-2006 Spravočnik**, İzdatelstvo Gloriya Palas, Sofya (2005).

⁴ Kavram ve coğrafi anlam kargaşası oluşmaması için makalenin tamamında Bulgaristan'da yer alan kent adları Bulgarca değil Türkçe verilmiştir. Örneğin Plovdiv yerine Filibe, Targovişte yerine Eski Cuma, Ruse yerine Rusçuk yazılmıştır.

⁵ E. Atasoy, “Postsosyalist Dönemde Bulgaristan'da Yaşanan Demografik Kriz ve Yansımaları”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 8, Sayı 12, Bursa (2007).

ve kültürel yapıda olumsuz sonuçlar yaratmakla kalmayıp, uzun vadede bu beşeri gelişmeler, Bulgaristan'ın siyasal varlığını ve ulus bütünlüğünü de tehdit edecek noktaya gelebilir.⁶

1. Tarihsel Süreç İçerisinde Bulgaristan Nüfusunun Dinsel Yapısı

Devlet sınırları içindeki dinsel inançların oluşturduğu renkli mozaik ve farklı toplulukların oluşturdukları dinsel azınlık dalları bazen o azınlıkları ülkedeki çoğunluğu oluşturan “gövde milletten” ve “ulus devletten” küçük, ama tehlikeli dallara ayırmaktadır. Böylece ayrılıkçı-bölücü eğilimler ortaya çıkmakta ve ülke bütünlüğü tehlike arz etmektedir. Bazen ise gelişen ulus ve vatan bilincine bağlı olarak dinsel ve etnik dallar ile ana gövde sağlıklı ve gönüllü bütünleşmektedir. Bu bağlamda ulusların etnik ve dinsel bileşimi, azınlıkların etnik ve dinsel aidiyeti hem dinler ve kültür coğrafyası açısından, hem de ulusal güvenlik ve jeopolitik açıdan büyük önem taşımaktadır. Diğer yandan, inanç sistemi ve dinsel tercihler, farklı toplumların veya farklı dinsel azınlıkların gelenek ve göreneklerini, kültür, tutum ve davranışlarını, hatta politik tercihlerini belirlemektedir.

Bulgaristan'da dinsel ve etnik aidiyet ile kimlik bilinci farklı nüanslar yansıtmaktadır. Örneğin Musevilerde etnik ve dinsel kimlik örtüşmekte, hatta bütünleşmektedir. Bu nedenle Yahudi etnik kimliği ile Musevi dinsel kimliği bir bütün oluşturmaktadırlar. Ülkede yaşayan Pomak Türkleri Müslüman dinsel kimlik ön planda olup, etnik kimlik ya belirtilmek istenilmemekte, ya da bireyden bireye bu kimlik farklılık göstermektedir. Bazı azınlıklarda etnik ve dinsel aidiyet çatışmaktadır. Örneğin Gagavuzlar, Türk olmalarına ve Türkçe konuşmalarına rağmen, dinsel aidiyet olarak Ortodoks Hıristiyanlığı tercih etmektedirler. Fakat Bulgaristan'da dinsel kimliği en değişken azınlık Romanlardır (Çingeneler). Bulgarların yoğun olduğu yörelerde Hıristiyanlığı tercih eden Romanların, Türklerin yoğun oldukları yörelerde Müslümanlığı tercih ettikleri gözlenmektedir.

Tarih boyunca farklı kültür, medeniyet ve devletlerin çatışım ve paylaşım sahnesi olan Bulgaristan'ın etnik yapı bakımından olduğu gibi dinsel yapı bakımından da homojen olmayıp büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Osmanlı döneminde din bakımından Müslümanların çoğunlukta olduğu Bulgaristan toprakları, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Türklerin Anadolu'ya göç etmeleri sonucunda dinsel yapıda Hıristiyanlar lehine köklü bir değişme gözlenmiştir. Örneğin tablo 1'de de görüldüğü gibi 1887–1900 döneminde Bulgaristan Prensiği'nde Ortodoks Hıristiyanların oranı % 76,9'dan % 80,6'ya yükselirken aynı dönemde Müslümanların oranı % 21,4'ten % 17,1'e azalmıştır. Aynı yıllar arasında Yahudi, Ermeni ve Katoliklerde de bir artış olduğu gözlenmektedir.

Tablo 1 1887 – 1900 Döneminde Bulgaristan Nüfusunun Dinsel Yapısı⁷

Dini İnanç	Sayısal Dağılım			Oransal Dağılım (%)		
	1887	1893	1900	1887	1893	1900
Ortodoks Hıristiyanlar	2424371	2606786	3019999	76.86	78.74	80.66
Müslümanlar	676215	643258	643300	21.44	19.43	17.18
Museviler	24352	28307	33663	0.77	0.86	0.90
Katolik Hıristiyanlar	18505	22617	28569	0.59	0.68	0.76
Protestan Hıristiyanlar	1358	2384	4524	0.04	0.07	0.12
Ermeni Gregoryenler	5839	6643	13809	0.19	0.20	0.37
Diğer Dinler	1461	-	326	0.04	-	0.01
Kendini Tanımlamayanlar	2274	718	93	0.07	0.02	0.0
Toplam	3154375	3310713	3744283	100.0	100.0	100.0

Müslümanlar ve Hıristiyanlar, Türkler ile Bulgarlar –esasen Bulgarlar da Türk olup ama zamanla Slavlaşmışlardır- yaklaşık beş yüzyıl Osmanlı topraklarında birlikte kader birliği içinde yaşamışlar, bilim, sanat ve kültürlerini birlikte geliştirmişler ve kaçınılmaz olarak birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bugün Bulgaristan sınırları içindeki yüzlerce köy, kent, dağ, dere, göl, ova vb. diğer coğrafi unsurların Türkçe

⁶ E. Atasoy, age.

⁷ Natsionalen Statisticheski Institut Republika Balgariya (NSI, 2007) [http://www.nsi.bg/Census/ StrReligion.htm](http://www.nsi.bg/Census/StrReligion.htm) 20. 03. 2007

adlar taşıması bunu kanıtlamaktadır.⁸ Osmanlı yönetimi altındaki Müslüman Türkler ile Ortodoks Hıristiyan Bulgarların kader birliği Osmanlı-Rus Savaşı ile sona ermiş. Bu savaş sonucunda 1878 yılında Yeşilköy Antlaşması imzalanmış ve daha sonra Berlin Konferansı ile özerkliğini kazanan Bulgaristan, tek taraflı bir deklârasyonla 1908’de bağımsızlığını ilan etmiş ve 1909’da Osmanlı hükümeti bu devletin bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır.⁹

Osmanlı döneminde XIX. yüzyıla kadar, Müslüman nüfusun egemen olduğu Bulgaristan’da Hıristiyanlar azınlık durumundadırlar. Fakat 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda ülkenin bağımsızlık kazanmasından sonraki dönemde bir yandan Müslüman nüfus miktarı hızla azalmaya başlamış, diğer yandan da devletin sınırları dışında kalan Bulgarların yeni kurulmuş vatanlarına göç etmeleri sonucunda ulusal nüfusta hızlı bir artış görülmüştür. Örneğin tablo 1 ve 2’de de görüldüğü gibi 1880’de toplam Bulgaristan nüfusu sadece 2 milyon civarındayken,¹⁰ 1887’de 3,1 milyonu, 1900’de 3,7 milyonu, 1920’de 4,8 milyonu ve 1920’de 4,8 milyonu ve 1920’de 4,8 milyonu 1934’te 6,0 milyonu aşmıştır. Bir başka anlatımla, 1887’den 1934’e kadar olan 47 yıllık zaman diliminde ülke nüfusu 2 kat artmış ama aynı dönemde de ülke içindeki Müslüman nüfus oranı % 21,4’ten % 13,5’e düşmüştür. Ülke nüfustaki bu hızlı artışı iki temel faktör belirlemiştir: Bulgaristan devletinin toprak genişletmesi, yani Bulgar Prensiği ile Doğu Rumeli’nin birleşmesi ve ikinci önemli etken de ülke sınırları dışında, yani Dobruca, Makedonya ve Trakya bölgelerinde kalan Bulgar nüfusunun yeni kurulmuş vatanlarına göç etmeleri. Buna karşılık, Müslüman nüfusun 1887–1934 döneminde azalmasının iki ana nedeni vardır: bağımsızlık sonrasında Bulgaristan’dan Anadolu’ya yönelik Türk göçlerin yoğunlaşması ve savaş yıllarında ölen Müslümanların yüksek oranı.

Tablo 2 1910 – 2001 Döneminde Bulgaristan Nüfusunun Dinsel Yapısı¹¹

Dini İnanç	1910	1920	1926	1934	1946	1992	2001
Sayısal Dağılım							
Toplam	4337513	4846971	5478741	6077939	7029349	8487317	7928901
Ortodoks Hıristiyanlar	3643918	4062097	4569074	5128890	5967992	7274592	6552751
Müslümanlar	602078	690734	789296	821298	938418	1110295	966978
Katolik Hıristiyanlar	32150	34072	40347	45704	-	53074	43811
Protestan Hıristiyanlar	6335	5617	6735	8371	-	21878	42308
Museviler	40067	43232	46431	48398	43335	2580	653
Ermeni Gregoryenler	12259	10848	25402	23476	-	9672	6500
Diğer Dinler	706	371	1456	1802	79604	15226	7784
Kendini Tanımlamayanlar	-	-	-	-	-	-	308116
Oransal Dağılım - %							
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Ortodoks Hıristiyanlar	84.0	83.8	83.4	84.4	84.9	85.7	82.6
Müslümanlar	13.9	14.3	14.4	13.5	13.3	13.1	12.2
Katolik Hıristiyanlar	0.7	0.7	0.7	0.8	-	0.6	0.6
Protestan Hıristiyanlar	0.1	0.1	0.1	0.1	-	0.3	0.5
Museviler	0.9	0.9	0.8	0.8	0.6	0.0	0.0
Ermeni Gregoryenler	0.3	0.2	0.5	0.4	-	0.1	0.1
Diğer Dinler	0.0	0.0	0.0	0.0	1.1	0.2	0.1
Kendini Tanımlamayanlar	-	-	-	-	-	-	3.9

⁸ Bulgaristan’daki coğrafi mekân ve unsurların Türkçe kökenli adları için bak: M. T. Acaroğlu, *Bulgaristan’da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006).

⁹ B. D. Coşkun, *Bulgaristan’la Yeni Dönem, Soğuk Savaş Sonrası Ankara-Sofya İlişkileri*, ASAM Yayınları, Ankara (2001).

¹⁰ N. Kuyucuklu, *Balkan Ülkeleri İktisadi 2: Bulgaristan*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3429, İstanbul (1987).

¹¹ T. Traykov ve B. Kazakov, *Religiozna Struktura na Naselenieto v Balgariya – Formirane, Savremenno Sastoyanie i Teritorialni Različiya, Sotsialna i Kulturna Georafiya*, Veliko Tarnovo: Universitetsko İzdatelstvo “Sv. Kiril i Metodiy”, Peçat “Faber” (2004).

İkinci Dünya Savaşından sonra Bulgaristan nüfusunun dinsel yapısı ile ilgili bilgi veren ilk ve son nüfus sayımı 1946 yılında gerçekleşmiştir. 1946 -1992 yılları arasında Bulgar Komünist Partisi'nin savunduğu sosyalist-ateist ideoloji doğrultusunda dinsel kimlikler reddedilmiş ve inanç özgürlüğü bastırılmış, böylece dinsel gruplandırmayı kabul etmeyen Bulgar yöneticiler nüfus sayımlarında din hanelerini boş bırakmışlardır. Bu nedenle 1946–1992 dönemine ait Bulgaristan nüfusu içindeki dinsel dağılım ile ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır.¹² Böylece 1946 nüfus sayımına göre %84,9 olan ülkedeki Ortodoks Hıristiyanlar, son nüfus sayımı olan 2001 yılında oransal olarak % 82,6'ya azalmış ve aynı dönemde Müslümanların oranı da %13,3'ten %12,2'ye düşmüştür. 1887 yılında Bulgaristan'da 676 215 Müslüman bulunmaktayken bu sayı 1934'te 821 298'e ve 2001 yılında 966 978'e yükselmiştir.¹³ Bulgaristan'dan Türkiye'ye yönelik yoğun dış göçlere rağmen, Müslüman ailelerdeki yüksek doğurganlık oranlarına bağlı olarak Bulgaristan'daki Müslüman nüfus oranı XX yüzyılda hiçbir zaman % 12'in altına düşmemiştir.

2. Bulgaristan'da Yer Alan Dinsel Topluluklar

Bulgaristan hem etnik hem de dinsel nüfus yapı itibarıyla homojen değil, heterojen bir beşerî özellik göstermektedir. Bu nedenle diğer Balkan devletlerinde olduğu gibi Bulgaristan'da da millet ve dinsel azınlıklar renkli bir sosyokültürel mozaik oluşturmaktadırlar. Çalışmanın bu kısmında Bulgaristan'daki başlıca dinsel topluluklar Müslümanlar, Ermeni Gregoryenler, Musevîler, Katolik, Protestan ve Ortodoks Hıristiyanlar başlıkları altında irdelenmiştir.

2. 1. Ortodoks Hıristiyanlar

Rusya, Sırbistan, Makedonya, Ukrayna, Romanya ve Yunanistan'da olduğu gibi Bulgaristan'da da Ortodoks Hıristiyanlar ülke nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturduklarından dolayı, bu ülkeler Ortodoks Hıristiyan devletler olarak adlandırılmaktadır. 2004 yılında kapsadığı 6,5 milyon Ortodoks Hıristiyan nüfus sayısı ile Bulgaristan dünyanın en kalabalık Ortodoks Hıristiyan nüfusuna sahip ilk on devletinden biridir.¹⁴

Son yüzyılda da Ortodoks Hıristiyanlık Bulgaristan'da en yaygın din olmaya devam etmiştir. Tablo 2'de de görüldüğü gibi 1910–1992 yılları arasında Bulgaristan'daki Ortodoks Hıristiyanların sayısı 3,6 milyondan 7,2 milyona yükselmiş ve aynı dönemde ülke nüfusu içindeki nüfus payları da %84'ten %85,7'ye artmıştır. Fakat yoğun dış göçler, düşük doğum oranları ve negatif nüfus artışı sonucunda ülkenin toplam nüfusu 1989 yılından beri hızla azalmakta ve buna paralel olarak bir yandan etnik Bulgarların diğer yandan ise egemen din olan Ortodoksların nüfusları da azalmaktadır. Örneğin son iki nüfus sayımında elde edilen verileri karşılaştırdığımızda 1992 yılında 7,2 milyon olan Ortodoks Hıristiyanların sayısı 2001 yılında 6,5 milyona düşmüştür. Böylece Ortodoksların ülke nüfusundaki payları da %85,7'den %82,6'ya gerilemiştir.¹⁵ Yani 9 yıl gibi kısa bir zaman diliminde Bulgaristan'daki Ortodoks Hıristiyan nüfus yaklaşık 722 000 azalmıştır. Düşük doğurganlık oranları, din değiştirme ve dış göçler Ortodoks nüfusun azalmasının başlıca tetikleyici unsurlarıdır.

Ortodoks Hıristiyan nüfusun Bulgaristan'daki coğrafi dağılışı ve bu dinsel topluluğun başlıca özellikleri ile ilgili aşağıdaki tespitler yapılabilir:¹⁶

- Bulgaristan'daki en büyük kentlerin aynı zamanda en kalabalık Ortodoks nüfuslarını barındırdıkları gözlenmektedir. Örneğin, il (oblast) nüfuslarının ülke Ortodoks Hıristiyan nüfus içindeki payları

¹² NSI, 2007.

¹³ NSI, 2007.

¹⁴ A. Lukanov, N. Bojinov ve S. Dimitrov, *age*.

¹⁵ NSI, 2007.

¹⁶ P. Slaveykov, *Etnogeografiya*, Universitetsko İzdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", Sofya (2006).

şöyle bir dağılım sergilemektedir: Sofya (%17), Filibe (%9), Varna (%6), Eski Zağra (%5) ve Burgaz (%5). Böylece ülkenin en büyük beş kentinin Ortodoks nüfusunun %42'sini kapsadığı görülmektedir. Oysa en düşük Ortodoks Hıristiyan nüfus oranına sahip illerin başında Türklerin çoğunlukta olduğu Kırçali, Razgrad, Eski Cuma, Şumnu, Silistre ve Smolyan (Paşmaklı) gelmektedir. Örneğin Türklerin yoğunlukta olduğu Kırçali ilinde Ortodoks Hıristiyanların il nüfusu içindeki oranı sadece %23'tür.

- Bugün Bulgaristan'da Ortodoks Hıristiyanlara hizmet eden ülke genelinde 3030 kilise ve 166 manastır faaliyet göstermektedir. Ülkedeki Ortodoksların %75'i kentsel yerleşmelerde ve sadece %25'i kırsal yerleşmelerde yaşamaktadır. Ülkedeki etnik Bulgarların büyük kentlerde yoğunlaşması, Ortodoksların da aynı kentlerde yoğunlaşmalarına neden olmuştur. Benzer şekilde, Türklerin kırsal yerleşmelerde yoğunlaşması, Müslümanların da kırsal kesimde daha yüksek bir nüfus payına sahip olmalarına yol açmıştır.
- Bulgaristan'daki Ortodoks Hıristiyanların etnik dağılımına baktığımızda bunların %97'sinin Bulgar, %2,5'inin Roman ve %0,1'inin Gagavuz Türkü olduğu anlaşılmaktadır. Önümüzdeki yıllarda etnik Bulgarların nüfusu hızla azalmaya devam edeceğinden dolayı, Ortodoks nüfus sayısında da buna paralel bir azalma beklenmektedir.

2. 2. Katolik Hıristiyanlar

Nüfus sayısı olarak Katolikler; Ortodoks ve Müslümanlardan sonra Bulgaristan'ın üçüncü en kalabalık dinsel topluluğunu oluşturmaktadırlar. Son 10–15 yılda sayıları azalmış bir orana sahip olsalar da, Katoliklerin Bulgaristan nüfusu içindeki yeri ve önemi, ayrıca ülkenin sosyokültürel yapısındaki işlevi büyüktür. Bu gün ülkede yaklaşık 70 Katolik kilise faaliyet göstermekte ve bu kiliseler genelde Katolik nüfusunun yoğun olduğu yörelerde yer almaktadırlar. Bulgaristan Katoliklerin %72'si kentlerde yaşamakta ve Katolik nüfusun %89'unu Bulgar ve geri kalan %11'ini de Romanlar ve diğer etnik azınlıklar oluşturmaktadır. Katoliklerin Bulgaristan sınırları içindeki coğrafi dağılımına baktığımızda belirli illerde (oblastlarda) yoğunlaştıklarını görebiliriz. Örneğin il nüfusu içinde Katolik nüfus oranının en yüksek olduğu yerlerin başında Filibe (%3,2), Plevne (%2,3) ve Veliko Tırново (%1,3) illeri gelmektedir. Ashında ülkede yaşayan Katolik nüfusunun yaklaşık %75'i bu üç ilde yaşamaktadır.¹⁷

Fakat coğrafi dağılım açısından ülkedeki Katolik nüfusun en belirgin özelliklerinden birisi sadece belirli ilçelerde ve yörelerde yoğunlaşmış olmasıdır. Örneğin ülkedeki Katolik nüfusun büyük bir bölümü Rakovski, Belene, Kaloyanovo, Levski, Zıştovi, Hisarya ve Byala Slatina ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Bu ilçelerde yaşayan toplam Katoliklerin sayısı 30 255'tir. Yani bu saydığımız ilçeler ülke Katolik nüfusunun %69,1'i barındırmaktadırlar. Rakovski ilçe nüfusunun %56,4'ü Katolik olduğundan dolayı, bu ilçe Bulgaristan'da Katoliklerin başkenti sayılır.¹⁸

Tablo 2'de de görüldüğü gibi, Bulgaristan'da Katoliklerin sayısal değişimi istikrarsızlık ve dalgalanmalar göstermektedir. Örneğin, 1910 – 1934 döneminde sayıları artarken, 1992 – 2001 döneminde bu sayı azalmıştır. Hatta 2001 yılında Bulgaristan'da toplam 43 811 kişi kendini Katolik olarak tanımlarken, 1934 yılında bu sayı 45 704'e yükselmiştir. Yani 70 yıllık bir dönemde Bulgaristan'da Katoliklerin sayısı artmamış, tam tersi azalmıştır. 1934'te ülke nüfusunun % 0,8'i Katolik iken 2001'de bu oran % 0,6'ya düşmüştür.¹⁹ Bulgaristan'daki Katolik nüfustaki azalmanın başlıca nedenleri olarak yaşlanma, yüksek ölüm oranları ve dış göçler gösterilmektedir.²⁰

¹⁷ P. Slaveykov, *age*.

¹⁸ NSI, 2007.

¹⁹ NSI, 2007.

²⁰ P. Slaveykov, *age*.

2. 3. Protestan Hıristiyanlar

Son yüzyılda Bulgaristan'da Katoliklerin sayısı azalırken, Protestanların sayısı sürekli artmaktadır. 1910 yılında ülkedeki Protestanların sayısı sadece 6 335 iken (ülke nüfusunun %0,1'i) 1992 yılında sayıları 21 878'e yükselmiştir (ülke nüfusunun %0,3'ü). Sadece 1992–2001 döneminde sayıları iki kat artarak 21 878'den 42 308'e yükselmiştir. Böylece XXI yüzyılın başında Katolik ve Protestan Hıristiyanların sayısı Bulgaristan tarihinde ilk kez eşitlenmiştir. Hatta Asenov'a göre Bulgaristan'da Protestan üyelerin sayısı 1989'da sadece 25 000 iken bu gün bu sayı 120 000'i aşmaktadır.²¹ Görüldüğü gibi Bulgaristan'da yapılan resmi nüfus sayımında kendini Protestan olarak tanımlayanlar (42 308) ile Protestan Kilisesine üye olanlar (120 000) arasındaki fark neredeyse üç katıdır. Bu da dinsel aidiyet duygusu ile nüfus sayım sonuçlarındaki verilerin paralellik göstermediğine işaret eder.

Bulgaristan Protestanları kendini dinsel azınlık olarak kabul etmekte ve ülkede diğer dinlere gösterilen anlayış ve hoşgörünün kendilerine gösterilmediğini iddia etmektedirler. Bu nedenle bir yandan Ortodokslara ve Müslümanlara verilen hakların kendilerine de verilmesi gerektiğini, diğer yandan da ülke politik hayatında ve parlamentoda kendi temsilcileri olmaları gerektiğini savunmaktadırlar.²²

Bulgaristan Protestan nüfusunun ülke içindeki coğrafi dağılışı ve başlıca özellikleri şöyle özetlenebilir.²³

- Katoliklerden farklı olarak Protestan nüfus tüm ülkeye dağılmış durumundadır. Bulgaristan'da Protestan nüfusun coğrafi dağılışına baktığımızda, ülke Protestanlarının %12'si İslimye'de, %9,2'si Filibe'de ve %8,7'si Montana illerinde yer aldıkları görülmektedir. *Slaveykov*'a göre bu illerde Protestanların fazla olmasının sebebi, çok sayıda Roman nüfusunun din değiştirerek Protestanlığı kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır. Bulgaristan'da Protestan nüfus oranlarının yüksek olduğu diğer iller arasında Sofya (%7,7), Eski Zağra (%7,0), Tatarpazarcığı (%6,9), Yanbolu (%6,5), Burgaz (%5,5) ve Hasköy (%4,4) gelmektedir.
- Bulgaristan'da Protestanların %80'i kentlerde ve sadece %20'si kırsal kesimde yaşamaktadır. Ayrıca belirgin olarak kadın Protestanların oranı erkeklerden daha fazladır. Bulgaristan'da özellikle kadınlar ve gençler arasında bu din hızla yaygınlaşmaktadır. Bulgaristan'da Protestanların yaklaşık % 60'ı kadındır ve Katoliklerden farklı olarak Protestanların büyük bir bölümü 20 yaşının altındadır.
- Protestanlık tüm etnik grupları ve özellikle toplumun yoksul kesimlerini etkileyerek ülkede en hızlı yayılan dinlerin başında gelmektedir. Yoksul Romanlar (Çingeneler) arasında bu dinin hızla yaygınlaşması buna örnek gösterilebilir. Aynı bilgiyi Karapetrova ve Koen'de doğrulamaktadırlar²⁴ Roman nüfus oranlarının yüksek olduğu Lom, Kotel, İslimye, İhtiman ve Gurkovo ilçelerinde, Protestan nüfus oranlarının da yüksek olması bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca, Bulgaristan Devlet İstatistik Enstitüsünün 2001 yılındaki nüfus sayımı verilerine göre Bulgaristan'daki Protestanların yarısından fazlası (24 651 kişi) Roman olduğu unutulmamalıdır²⁵

3. Musevîler

Musevî dini etnik temeller üzerinde gelişen bir dindir. Çünkü bu dine inananlar otomatik olarak Yahudi milletine de mensup olmaktadır. Bu nedenle Musevî ve Yahudi kavramları neredeyse iç içe

²¹ B. Asenov, **Religiite i Sektite v Balgariya**, İzdatelstvo Poligraf, Sofya (1998).

²² R. Karapetrova ve E. Koen, "Protestanti (Evangeliski Hristiyani)", **Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).

²³ P. Slaveykov, **age**.

²⁴ R. Karapetrova ve E. Koen, **age**.

²⁵ **NSI**, 2007.

geçmiş kavramlardır. Dünyanın dört bir yanına dağılmış olan Yahudilerin 1948'e kadar devleti ve yurdu yoktu. İsrail devletinin kurulması ile birlikte Rusya ve Bulgaristan'da dâhil olmak üzere birçok ülkede yaşayan Musevîler İsrail'e göç etmeye başladılar.

1492 yılında İspanya Krallığını yöneten Fernando ve İzabela'nın aldıkları Musevîlerin tüm krallık topraklarından arındırılması kararı sonucunda, binlerce Musevî İspanya'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece Bulgaristan'a gelen ilk büyük Musevî toplumlari XV asırda İspanya'dan göç edip bu ülkeye yerleşen Sefarad Musevîleridir. Daha sonraki yıllarda Fransa, Almanya, Avusturya, Macaristan ve Polonya gibi Avrupa ülkelerinden de binlerce Musevî baskı ve tehditler sonucunda Bulgaristan'a göç edip yerleşmişler ve Aşkenazi Musevî toplumu ortaya çıkmıştır. Fakat ülkedeki en eski Musevîler Bizans ve Roma İmparatorluğu döneminde Balkan yarımadasında yaşayan Romanyot Musevîleridir.²⁶ Böylece Bulgaristan'daki Yahudi toplumu kendi içinde Sefarad Musevîleri, Aşkenazi Musevîleri, Romanyot Musevîleri ve daha sonra bunlara katılan Rus Musevîleri olmak üzere dört büyük grupta toplanmıştır.

Popov'a göre 1880 yılında Bulgaristan'da yaşayan Musevîlerin toplam nüfusu 20 000 civarındadır.²⁷ Tablo 2'de görüldüğü gibi 1910 yılında Musevîlerin ülkedeki nüfusu 40 067'ye ve 1934'te 48 398'e yükselmiştir. 1905 yılında Musevîler Bulgaristan nüfusunun %0,93'ünü oluştururken, 1926 yılında bu oran %0,85'e düşmüştür.²⁸ Daha sonraki yıllarda yapılan nüfus sayımlarında da görüldüğü gibi Musevî azınlığın ülke nüfusu içindeki oranı hiçbir zaman %1'i aşmamıştır. Musevîlerin coğrafi dağılışıma baktığımızda bu azınlığın büyük kentlerde yoğunlaştığını görmekteyiz. Örneğin 1900 yılında Musevî sayısı 1000'i aşan 11 Bulgar kenti olduğu anlaşılmaktadır: Sofya- 8720, Filibe- 3599, Rusçuk- 3104, Vidin- 1780, Tatarpazarlığı- 1401, Varna- 1312, Köstendil- 1226, Yanbolu- 1184, Şumnu- 1088, Dupnitsa -1087, Samokov- 1078.

İkinci Dünya Savaşından sonraki dönemde Bulgaristan Musevîlerin hayatı tamamen değişmiştir. Sosyalizme geçiş ile birlikte ve İsrail devletinin kurulmasından sonra, özellikle 1948–1949 yıllarında binlerce Musevî Bulgaristan'ı terk etmiş ve bundan dolayı sayıları hızla azalmıştır. Sadece 25 Ekim 1948 – 16 Mayıs 1949 döneminde Bulgaristan'dan İsrail'e göç etmiş olan Musevîlerin sayısı 32 106'dır.²⁹ Baruh'a göre 1945 sonrasındaki sosyalizm döneminde, özel girişim ile özel mülkiyetin yasaklanması, ayrıca güçlü milliyetçilik ve din duyguları Musevîlerin Bulgaristan'ı terk edip İsrail'e göç etmelerinin temel iki sebebidir.³⁰ Nüfus sayımı verileri bu göçün boyutlarını da yansıtmaktadır: Örneğin 1934 yılında Bulgaristan'da 43 335 Musevî yaşarken, 2001'de bu sayı 653'e azalmıştır.³¹

1989 sonrasındaki postsosyalist dönemde Bulgaristan'da iki büyük Musevî dış göçü yaşanmıştır: 1989–1992 dönemindeki birinci göç dalgasında yaklaşık 2 400 ve 1993–1997 dönemindeki ikinci göç dalgasında 858 kişi Bulgaristan'ı terk etmiştir.³² Göç edenlerin %80'den fazlası üniversite mezunu ve yaklaşık %40'ı 28 yaşın altında olması, genç ve eğitimli Musevî nüfusun dış göçte katıldığını göstermektedir. Dış göçü tetikleyen temel etken ülkedeki sosyoekonomik krizdir. Çünkü göç eden Musevîlerin büyük bir bölümü yoksulluk, işsizlik ve ekonomik bunalımı Bulgaristan'ı terk etmede asıl sebep olarak göstermişlerdir.³³

Son nüfus sayımında, yani 2001 yılında ülkede yaşayan 1 363 Musevî'den sadece 653'ü kendini Musevî dinine mensup olarak görmüş ve bu yönde nüfus istatistiklerine yazılmasını istemiştir.³⁴ Burada

²⁶ İ. K. Çınar, **Etniçeskite Maltstinstva v Balgariya**, İzdatelska Kaşta Lik, Sofya (2005).

²⁷ K. Popov, **Stopanstvoto na Balgariya**, Sofya (1916); P. Slaveykov, **age**.

²⁸ B. Piti, **İstinata za Polojenieto na Evreite v Balgariya**, İzdatelstvo Probuda, Sofya (1938).

²⁹ B. Vasileva, **Evreite v Balgariya 1944-1952**, Universitetsko İzdatelstvo, Sofya (1992)

³⁰ E. Baruh, "Evrei", **Obştnosti i İdentiçnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).

³¹ T. Traykov ve B. Kazakov, **age**.

³² E. Baruh, **age**.

³³ E. Baruh, **age**.

³⁴ **NSI**, 2007.

Musevî gerçek sayısı ile resmi nüfus sayımı arasındaki fark neredeyse iki kat olması düşündürücüdür. Diğer düşündürücü tespit, 1992 yılında Bulgaristan'da yaşayan 2 580 Musevînin kısa bir zaman diliminde 653'e kadar düşmesi, yani dokuz yılda yaklaşık dört kat azalmasıdır.

Bugün Bulgaristan'daki tüm Musevîler “Şalom” organizasyonu altında birleşmişler ve 19 bölgesel teşkilat ile kültürlerini ve inançlarını yaşatmayı sürdürme çabası göstermektedirler.³⁵ Ayrıca *Slaveykov*'a göre ülkedeki Musevîlerin % 50'den fazlası Bulgar dilini kendi ana dili olarak kabul etmektedirler ve sadece % 18'i İvrit dilini kendi ana dili olarak görmektedirler.³⁶

4. Ermeni Gregoryenler

Bulgaristan'daki Ermeni Gregoryen dinsel topluluğu sadece Ermeni etnik kökene sahip vatandaşları kapsadığından dolayı, etnik din özelliği taşımaktadır.³⁷ Ancak, Bulgaristan'daki Ermenilerin sayısı ile Ermeni Gregoryen dinine mensup olanların sayısı aynı değildir. Örneğin 2001 yılındaki son nüfus sayımında 10 832 Bulgaristan vatandaşı kendini Ermeni olarak tanımlarken, sadece 6 500 kişi kendini Ermeni Gregoryen dinsel topluluğun üyesi olarak tanımlamıştır. Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin yöneticilerine göre ise resmi olmayan verilere göre bugün ülkedeki Ermenilerin sayısı 20 000 civarındadır.³⁸

Düşük nüfus artışı ve dış göçler sonucunda 1910–2001 döneminde Bulgaristan'da yaşayan ve Ermeni Gregoryen Kilisesi'ne bağlı olanların sayısı yarı yarıya azalmıştır: 12 259'dan 6 500'e³⁹. Böylece Musevilerde olduğu gibi bu dine mensup olanlar da hem küçük bir dinsel azınlık oluşturmakta, hem de bu azınlık sayısal olarak hızla erimektedir.

Bulgaristan'daki ilk Ermeni göç ve yerleşmelerin tarihi IV-V yüzyıla, yani Bizans Dönemine kadar eskilere dayanmaktadır. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu, doğu sınırında yer alan ve kendi devlet sınırı içinde yaşayan Ermenileri, asker olarak Balkanlar'a sürmüş ve böylece ilk Ermeni toplumlar bugünkü Bulgaristan sınırları içinde ortaya çıkmıştır. Özellikle VII – XI yy. döneminde Pavlikyan⁴⁰ dini akımların yaygınlaşması ile Suriyeli ve Ermeni kökenli Pavlikyanlar Bulgaristan'a yerleşmeye başlaması ile Ermenilerin nüfusu daha da artmıştır. Böylece XII yüzyılda Bulgaristan'daki ilk büyük Ermeni Gregoryen kilise birlikleri kurulmuş ve faaliyete geçmiştir.⁴¹

Osmanlı döneminde ve özellikle XIX yüzyılın ikinci yarısında binlerce Ermeni Bulgaristan'a göç etmiştir. 1894–1896 döneminde Anadolu'yu terk eden binlerce Ermeni, Makedonya'dan, Varna ve Burgaz limanlarından giriş yaparak Bulgaristan'a yerleşmiştir.⁴² 1912–1918 yılları arasındaki Balkan ve Birinci Dünya Savaşı sonucunda, yine binlerce Ermeni Bulgaristan'a akın etmiştir. Bunun sonucunda son Ermeni göç dalgası ile 1922 yılında Çar Boris III hükümetinin girişimleri ile yaklaşık 25 000 Ermeni Bulgaristan'a yerleşmiştir. Böylece 1884 yılında Bulgaristan'da sadece 4 000 Ermeni yaşarken, 1926 yılında toplam sayıları 27 322'ye yükselmiştir.⁴³

Bulgaristan'daki Ermeni etnik nüfus sayısındaki değişimlere paralel olarak Ermeni Gregoryen Dinsel azınlığın da sayısı değişmiştir. Örneğin 1910 yılında ülkede 12 253 kişi Ermeni Gregoryen Dinsel azınlığın mensubu iken, 1926'da bu sayı iki kat artarak 25 402'ye ulaşmıştır. Fakat son 80 yılda bu dinsel

³⁵ İ. K. Çınar, **age**.

³⁶ P. Slaveykov, **age**.

³⁷ P. Slaveykov, **age**.

³⁸ İ. K. Çınar, **age**.

³⁹ T. Traykov ve B. Kazakov, **age**.

⁴⁰ VII – XI yy. döneminde Bulgaristan'da yaşayan Eretik Hıristiyanlara Pavlikyan denir.

⁴¹ E. Mitseva ve S. P. Tanielyan, “Armentsi”, **Obştnosti i İdentičnosti v Bulgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).

⁴² E. Mitseva ve S. P. Tanielyan, **age**.

⁴³ İ. K. Çınar, **age**.

azınlığın nüfusu sürekli azalmaktadır: 1934'te 23 476, 1992'de 9 672 ve 2001 yılında 6 500 kişi.⁴⁴ Bazı uzmanlara göre nüfus azalmasının temelinde dış göçler ve doğum oranlarının azalması yatmaktadır.⁴⁵

Bugün Bulgaristan'daki Ermeni Gregoryen Dinsel azınlığın %96'sı kentlerde yaşamaktadır. Bu azınlığın büyük bir bölümü Filibe, Sofya ve Varna'da yaşasa da Rusçuk, Şumnu, Burgaz, Yanbolu, Eski Zağra, Tatarpazarcığı, Dobriç, Yukarı Cuma, Aytos, Razgrad ve Silistre gibi kentlerde de az sayıda ve dağınık ta olsa Ermeni Gregoryen yaşamaktadır.⁴⁶

Bulgar hükümetleri son dönemde Ermeni Gregoryen Dinsel topluluğuna büyük önem ve destek vermektedirler. 1989 yılı sonrasındaki postsosyalist dönemde "Erevan", "Vahan", "Hayer" gibi gazeteler tekrar yayınlanmaya başlamış, Ermeni kültür dernekleri ve Ermeni sivil toplum örgütleri çoğalmaya başlamış, hatta 1995 yılında ülkenin en büyük üniversitesi olan "Kliment Ohridski'de" Ermeni Filolojisi Fakültesi açılmıştır⁴⁷ Fakat Bulgaristan'da devam eden sosyoekonomik bunalımın hala sona ermemiş olması, bir yandan düşük doğum oranları diğer yandan Ermenistan, ABD, Kanada ve Batı Avrupa'ya yönelik dış göçler Ermeni Gregoryen Dinsel azınlığın ülkede hızla erimesine yol açmaktadır.

5. Müslümanlar

Hıristiyanlardan sonra Bulgaristan'da yaşayan ikinci büyük dinsel topluluğu Müslümanlar oluşturmaktadırlar. 1877–1878 Osmanlı–Rus Savaşının bitimi ve daha sonraki dönemde Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra yüzbinlerce Türk Bulgaristan'ı terk ederek Anadolu'ya göç etmiş ve bunun sonucunda Bulgaristan'daki Türklerin oranı hızla azalmıştır. Örneğin 1876'da Bulgaristan nüfusunun neredeyse yarısını Müslümanlar oluştururken, 1910'da bu oran %13,9'a gerilemiştir.⁴⁸

XIX yüzyılın sonunda dış göçlere bağlı olarak Bulgaristan'daki Türklerin nüfusu hızla azalmış olmasına rağmen, ülke içinde oransal olarak hâlâ önemli bir paya sahip oldukları görülmektedir. Örneğin tablo 1'e bakıldığında 1887 yılında Bulgaristan nüfusunun %21,4'ü, 1900 yılında ise %17,2'si Müslüman olduğu görülmektedir.

XX. yüzyılda özellikle Türklerin Türkiye'ye göç etmesi sonucunda Bulgaristan'daki Müslüman nüfusun oranı daha da azalmıştır. Örneğin, tablo 2'ye bakıldığında 1926–2001 döneminde Müslümanların ülke nüfusu içindeki oranı %12,2 ile %14,4 arasında değiştiği görülmektedir. 1910–2001 dönemindeki nüfus sayımlarında Bulgaristan'daki Müslümanların sayısı yaklaşık iki kat artmıştır. 1910 yılında ülkede yaşayan Müslümanların sayısı 602 078 iken 1992 yılında 1 110 299'a ulaşmıştır. 1989 sonrasındaki Postsosyalist geçiş döneminde yaşanan derin ekonomik ve sosyal kriz dış göçleri tetikleyerek, özellikle ülkede yaşayan Müslüman Türklerin yasal ve yasal olmayan yollardan Türkiye'ye göç etmelerine ve tüm bunların sonucunda 2001 yılında Bulgaristan'daki Müslüman sayısının 966 978'e düşmesine yol açmıştır.

Bulgaristan'daki Müslümanların coğrafi dağılışına baktığımızda Doğu ve Batı Rodoplar ile Pirin, Deliorman ve Dobruca bölgelerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Bulgaristan'daki son nüfus sayımına göre en yüksek Türk nüfus oranına sahip iller arasında Kırçali (%69,6) ve Razgrad (%53,7) gelmektedir. Bunları Şumnu, Burgaz, Filibe (Plovdiv), Yukarı Cuma (Blagoevgrad), Eski Cuma (Targovişte), Paşmaklı (Smolyan), ve Silistre takip etmektedir. Bulgaristan Devlet İstatistik Enstitüsünün verilerine göre, Bulgaristan'daki Müslüman nüfusun 2/3'si bu 9 ilde yaşamaktadır. İlçeler bazında olaya bakıldığında, ülkede yer alan toplam 262 ilçeden 43'ünde Müslümanların çoğunluğu oluşturmaları bu dinsel azınlığın ülkedeki beşerî gücünü yansıtmaktadır. Vidin, Küstendil, Montana ve Pernik

⁴⁴ NSI, 2007.

⁴⁵ P. Slaveykov, *age*.

⁴⁶ E. Mitseva ve S. P. Tanielyan, *age*.

⁴⁷ E. Mitseva ve S. P. Tanielyan, *age*.

⁴⁸ A. Dayioğlu, *Toplama Kampından Meclis'e. Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İletişim Yayınları, İstanbul (2005)

Bulgaristan'da en az Müslüman barındıran illerdir. Bu dört ilde sadece 831 Müslümanın yaşaması bunu kanıtlamaktadır.⁴⁹

Bulgar yazar *Slaveykov*'un iddialarına göre, Bulgaristan'daki Müslümanların etnik dağılımına baktığımızda bunların yaklaşık %75'i "Türk", %13'ü "Pomak ve Bulgar" ve %12'si Roman'dır.⁵⁰ Yine Bulgaristan Devlet İstatistik Enstitüsünün verilerine göre, burada Bulgar etnik nüfusunun %2'sinin (131 531 kişi) Müslüman olması dikkat çekicidir.⁵¹ Bunun nedeni 2001 yılındaki son nüfus sayımında bazı Pomak Türklerinin kendilerini "Pomak" ve Romanların bir bölümünün de kendilerini Bulgar olarak tanımlamalarından kaynaklanmaktadır. Böylece Bulgar etnik nüfus içinde Pomak Türklerinin ve Romanların artışına paralel olarak Müslüman nüfus oranlarının da arttığı iddia edilebilir.

Bulgar *Stamenova*'nın iddiasına göre, Bulgaristan'daki Müslümanlar dört grupta incelenebilir: Sünnî Müslümanlar, Alevî Müslümanlar, Roman Müslümanları ve Pomak Müslümanları. Hem Sünnî hem de Alevî Müslümanlar Türk kökenli olduklarından dolayı, bu iki grup birleştirilerek Türk Müslümanları başlığı altında ele alınabilir. Fakat bu dört ana grup dışında, sayıları az olup büyük oranda Türk azınlığın içerisinde asimile olan ve kendini Türk kabul eden Tatarlar, Çerkezler ve Arnavutlar da ülkedeki Müslüman toplumun bir parçasını oluşturmaktadırlar. Yine *Stamenova*'ya göre, ayrıca Türk azınlığın içerisinde Ortodoks Hıristiyan olan ve sayıları 1500 civarında olan Gagavuzları da unutmamak gerekir.⁵² Bulgaristan'daki Gagavuz Türkleri Müslüman olmasalar da Türk azınlığın bir parçası olarak Varna, Burgaz ve Şumnu yörelerinde yoğun olarak yaşamaktadırlar.⁵³

Bugün Gagavuz Türkleri küçük ve dağınık azınlık grupları olarak Bulgaristan'da, Romanya'da, Yunanistan'da ve Moldova'da yaşamaktadırlar. Doğu Ortodoks Kilisesine bağlı Hıristiyan olan Gagavuzlar, Türkçe anadillerini ve Türk etnik kimliklerini tüm baskı ve asimilasyon girişimlerine rağmen korumayı başarmışlardır.⁵⁴ Bulgarlaştırma ve asimilasyon sonucunda Gagavuz Türklerinin nüfusları hızla azalmaktadır. 20. yüzyılın başında nüfusları 10 000 civarında iken bugün 1 400'e kadar azalmıştır.⁵⁵

Çınar'a göre, genelde kendilerini Türk hissedenden Tatar azınlığının nüfusu ise XX yüzyılda sürekli bir sayısal azalma göstermektedir. Örneğin 1910 yılında Bulgaristan'da 18 224 ve 1965'te 6 430 kişi kendini Tatar olarak tanımlarken, 1975'te bu sayı 5 963'e, 1992'de 4 515'e ve 2001 yılında da 1 803'e düşmüştür.⁵⁶ *Antonov&Migleva*'ya göre, Bulgaristan'daki Tatar nüfusunun azalmasının üç ana nedeni vardır. Birincisi, 2001 yılında Bulgaristan'da gerçekleştirilen son genel nüfus sayımında kullanılan nüfus formlarında Gagavuzlara, Pomaklara, Tatarlara, Arnavutlara ve Çerkezlere yer verilmediğinden dolayı, yani ayrı bir azınlık olarak kabul edilmediklerinden dolayı, söz konusu azınlıkların nüfus sayısı ile ilgili kesin istatistikî bilgiler mevcut değildir. İkincisi ise Tatarların büyük bir bölümü Türk adları taşımakta, Türkçe konuşmakta ve bundan dolayı kendilerini Türk azınlığı içinde gördüklerinden, nüfus sayımlarında kendilerini Türk olarak belirtmektedirler. Milliyetçi Bulgarlar Tatarların, Çerkezlerin, Pomakların asimile ederek Türkleştirildiklerini iddia etse de bu kimlik değişim süreci kendi isteği ile yani gönüllü olmuştur. Örneğin 1962 yılında Bulgaristan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin aldığı parti kararı ile Tatarların, Çingenelerin ve Pomakların Türkleşmesi karşıtı politikalar belirlenmiş ve yürürlüğe konmuştur.⁵⁷

Ancak bu baskıcı politikalar dahi Müslüman Tatar Türklerinin kendilerini Türk hissetmelerine engel olamamıştır. 1989 yılında Türkiye'ye yönelik büyük göç dalgasında Tatar Türkü Müslümanların

⁴⁹ NSI, 2007.

⁵⁰ P. Slaveykov, *age*.

⁵¹ NSI, 2007.

⁵² J. Stamenova, "Gagauzi", *Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya*, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998)

⁵³ A. Dayıoğlu, *age*.

⁵⁴ M. T. Acaroğlu, *Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar I ve II*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul (2007).

⁵⁵ A. Dayıoğlu, *age*.

⁵⁶ İ. K. Çınar, *age*.

⁵⁷ S. V. Antonov ve İ. Migleva, "Tatari", *Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya*, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998)

büyük bir bölümünün Bulgaristan'ı terk edip anavatan Türkiye'ye yerleşmeleri etnik kimlik aidiyetinin Türk olduklarının en iyi kanıtı olsa gerek. Fakat XX yüzyıl boyunca farklı tarihlerde Tatar Türklerinin Türkiye'ye göç etmesi, bu azınlığın Bulgaristan'daki nicel erimenin üçüncü ana nedeni olarak gösterilebilir.

5. 1. Türk Müslümanları

Bulgaristan Müslümanlarının başat ve asli grubunu Türkler oluşturmaktadırlar. 2001 yılındaki son nüfus sayımına göre 746 664 kişilik bir nüfus kitlesi ile ülke nüfusunun %9,4'ünü oluşturan Türk azınlığı Deliorman, Dobruca ve Rodop bölgelerinde yoğunluk göstermektedir. Toplam nüfusunun %10'dan fazlasını Müslüman Türklerin oluşturduğu illere örnek olarak Kırçali (%61,6), Razgrad (%47,2), Eski Cuma (%35,9), Silistre (%34,3), Şumnu (%29,1), Rusçuk (%13,9), Burgaz (%13,4), Dobriç (%13,1), Hasköy (%11,2) ve İslimye (%10,5) gösterilebilir.⁵⁸ Bu saydığımız illerde Türklerin toplu yaşamaları ve diğer dinsel ve etnik gruplarla fazla etkileşime girmemeleri etnik ve kültürel bilinçlerini korumalarını sağlamıştır.

1992 nüfus sayımına göre Bulgaristan Müslümanlarının %92,3'ü Sünnî ve %7,7'si Alevî Müslüman'dır. 2001 yılındaki son nüfus sayımında Sünnî ve Alevî Müslümanlar ayrı ayrı olarak sayılmadıklarından dolayı, bu yıla ait veriler mevcut değildir. Bulgaristan içinde iller bazında Alevîlerin coğrafi dağılımına baktığımızda, Dobriç (%19), Silistre (%9), Razgrad (%9), İslimye (%7), Şumnu (%5) ve Kırçali (%5) en yüksek Alevî nüfus oranına sahip iller oldukları görülmektedir.⁵⁹ 2001 yılı nüfus sayımı verilerine göre Türk Alevîlerin en çok Bulgaristan'ın kuzeydoğu ilçelerinde yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. Örneğin ilçe nüfusu içinde Alevîlerin oranı Kaynarca'da %51,5'i, Kotel'de %16,2, Dulovo'da %11,6'ı ve Kubrat'ta %11,3'tür.⁶⁰

Dayıoğlu'na göre, Bu verilerden de anlaşıldığı gibi Türklerin yoğunlukta olduğu Deliorman ve Dobruca bölgelerinde Alevîler çoğunluktadır. Bulgaristan'da Sünnî ve Alevî Müslümanların birlikte yaşadığı köyler var olduğu gibi, sadece Alevîlerin yaşadığı köyler de vardır. Razgrad ilinde yer alan Mıdrevo, Sliven ilinde yer alan Yablanovo ve Kırçali ilinde yer alan Zvezden köyleri yalnızca Alevîlerin yaşadığı kırsal yerleşmelere örneklerdir.⁶¹

Bulgaristan'da yaşayan Alevî Türkleri, hem kültürel hem de dinsel bir azınlık oluşturmaktadırlar. Ancak Alevîleri etnik azınlık olarak öne süren görüşler de vardır. Bir başka anlatımla Bulgaristan Alevîlerini Türk milletinden koparıp, başka bir etnik topluma aitmiş gibi gösteren bilimsel tezler de vardır. Örneğin Bulgaristan'ın önde gelen demografi ve etnocoğrafya uzmanlarından *Slaveykov*, Bulgaristan Alevîlerin kutsal saydıkları Demir Baba Tekkesi⁶² hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından sevilmesi ve kutsal görülmesinden dolayı, Alevîlerin Hıristiyan kökenli oldukları iddiasında bulunmaktadır. Yine Bulgar *Mizov*'un iddiasına göre, Bulgaristan Alevîleri asimile edilmiş Bulgarlardır.⁶³

Alevîler ile Bulgarların aile yapısı, gelenek-görenek, bayramlarını, folklor ve yaşam biçimlerini irdeleyen birçok Bulgar bilim uzmanı Alevîlerin Türk değil de Bulgar olduklarını kanıtlama çabasındadırlar. Oysa Alevîler Türkçe konuşmaktadırlar, Müslüman'dırlar ve Bulgaristan ile Türkiye arasında imzalanan göç anlaşmaları sonucunda binlerce Alevî kendini Türk hissettikleri için Türkiye'ye göç etmiştir. Böylece Bulgaristan'da "Kızılbaşlar" ve "Aliyanlar" olarak adlandırılan Alevîler, XXI.

⁵⁸ A. Dayıoğlu, *age*.

⁵⁹ Bk. P. Slaveykov, *age*.

⁶⁰ NSI, 2007.

⁶¹ A. Dayıoğlu, *age*.

⁶² Demir Baba Tekkesi ve Bulgaristan Alevîleri ile ilgili daha fazla bilgi almak için bk. M. T. Acaroğlu, **Bulgaristan Alevîleri ve Demir Baba Tekkesi**, Kaynak Yayınları, İstanbul (1998).

⁶³ P. Slaveykov, *age*.

yüzyılda yeni bir asimilasyon ve kimlik çarpıtma politikaları ile karşı karşıya kalarak, Bulgarlaştırma ve Hıristiyanlaştırma tehditlerini göğüslemek zorunda bırakılmaktadırlar.

5. 2. Roman Müslümanları

Türklerden sonra Bulgaristan'daki Müslüman toplumun ikinci büyük dinsel grubunu Romanlar⁶⁴ oluşturmaktadırlar. Bulgaristan'da birçok bilim uzmanı ve yazar, gelecek açısından ülke içindeki asıl jeopolitik ve etnodemografik tehlikenin Türklerin değil Romanların oluşturacağını savunmaktadırlar. Roman nüfusundaki hızlı artış, önümüzdeki yıllarda Bulgaristan'ı ciddi sosyokültürel ve politik sorunlarla karşı karşıya bırakabilir. 1900 yılında Bulgaristan'daki Romanların toplam sayısı 89 549 iken, 1934'te 149 385'e, 1992'de 313 396'ya ve 2001 yılında da 370 908'e yükselmiştir.⁶⁵ Bugün bu sayı resmi istatistiklerde 400 000 civarındaymış gibi gösterilse de bazı yazarlara göre Bulgaristan'daki Roman nüfusu 600 000'e hatta 800 000'e ulaşmaktadır.⁶⁶

Bazı uzmanların yapmış oldukları tahminlere göre 2050 yılında Bulgaristan'da Romanların nüfusu 1,5–1,8 milyona kadar yükselecek, böylece ülke nüfusunun yaklaşık % 30'unu Romanlar oluşturacak ve “Bulgar Devleti” yavaş yavaş “Çingene Devletine” dönüşecektir. Böylece 2050 yılında Romanlar ve Türkler Bulgaristan nüfusunun neredeyse yarısını oluşturacak, ayrıca bu yüzyılın sonunda büyük bir olasılıkla Bulgarlar kendi ülkelerinde azınlık konumuna (%45-%47'ye) düşeceklerdir.⁶⁷

Romanlar, Bulgaristan'da saygınlığı en az olan, en yoksul, okullaşma oranı en düşük, işsizlik oranı en yüksek, en yüksek doğurganlık ama en düşük ortalama yaşam süresine sahip azınlık grubunu oluşturmaktadırlar.⁶⁸ Ülkedeki diğer etnik toplumlar tarafından dışlanan bu grup, kendi içinde kapalı olarak yaşadığından dolayı etnik ve dinsel aidiyet konusunda ikilem ve çatışmalar görülmektedir. Ötekileştirmeden uzaklaşmak, daha üstün ve daha saygın olan etnik veya dinsel gruba ait olmak Roman nüfusunda sıkça görülen bir sosyal değişim durumudur. Tüm bunlar Roman azınlığı içinde geniş bir sosyal, kültürel, etnik ve dinsel çeşitlilik yelpazesinin oluşmasına yol açmıştır. Romanların bir bölümü kendini Bulgar, diğer bir bölümü ise kendini Türk olarak tanımladıkları için, toplam sayılarını belirlemek neredeyse imkânsızdır. Etnik kimlikte olduğu gibi dinsel kimlikte de aynı çelişkiler görülmektedir. Kendini Bulgar olarak tanımlayan Romanlar, genelde Müslüman Türk Romanları oluştururken, kendini Bulgar olarak tanımlayan Romanlar da Hıristiyan Romanları oluşturmaktadırlar. Böylece Hıristiyan Romanlar Bulgarların yoğun yaşadıkları yörelerde yaşarken, “Müslüman Türk Çingeneleri” ise Müslüman Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yörelerde ikamet ettikleri görülmektedir.⁶⁹

Bulgaristan'daki Romanlar hem etnik hem de dinsel bileşim bakımından heterojen bir özellik göstermektedirler. Bulgar bilim uzmanlarının yapmış oldukları anket çalışmalarında ülkedeki Romanların %47'si kendini Bulgar Çingenesi, %46'sı Türk Çingenesi ve %5'i Romen Çingenesi olarak tanımlamışlardır.⁷⁰ Romanlar arasında etnik aidiyet ve toplumsal bütünlük de gözlenmemektedir. Örneğin Bulgaristan Romanları Kardaraş, Trakya Kalaycıları, Burgucular, Türk Çingeneleri, Bulgar Çingeneleri, Kopanarlar, Gacallar gibi farklı alt topluluklar içinde kendini gruplandırmaktadırlar. Ülke genelinde yapılan anket çalışmalarında sadece Bulgar Çingeneleri arasında 21 alt sosyokültürel grup ve Türk Çingeneleri arasında da 18 alt sosyokültürel grup olduğu tespit edilmiştir.⁷¹

⁶⁴ 1971 yılında Londra'da yapılan Birinci Dünya Romanlar kongresinde tüm dünyadaki Çingenelere, etnik ve dinsel farklılık gözetmeksizin, Roman denilmesi karara bağlanmıştır (kaynak: Çınar, 2005)

⁶⁵ İ. K. Çınar, **age**.

⁶⁶ İ. K. Çınar, **age**.

⁶⁷ A. İvanov, “Balgarskata Demografiska Agoniya”, **Spisanie Geopolitika**, Broy 2, Sofya (2005).

⁶⁸ İ. Tomova, “Romi”, **Obştnosti i İdentitnost v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).

⁶⁹ A. Dayıoğlu, **age**.

⁷⁰ İ. Tomova, **age**.

⁷¹ İ. Tomova, **age**.

Dinsel aidiyet ve dini tercihler yönünden Bulgaristan'daki Romanlar heterojen ve değişken bir özellik göstermektedirler.⁷² Çınar'a göre Bulgaristan Romanların yaklaşık %60'ı Hıristiyan ve %39'u Müslüman'dır. Bir başka anlatımla Bulgaristan Müslüman nüfusunun %11'ini Romanlar oluşturmaktadırlar. Ayrıca unutulmaması gerekir ki ülke Protestan nüfusunun önemli bir bölümünü de Romanlar oluşturmaktadır.⁷³ Fakat Poulton'a göre Bulgaristan Romanlarının %75'i Müslüman ve %25'i Ortodoks Hıristiyan'dır.⁷⁴ 1992 yılında yapılan nüfus sayımında ise Romanların %59,7'si kendini Hıristiyan ve %39,7'si de kendini Müslüman olarak tanımlamışlardır.⁷⁵ Görüldüğü gibi Bulgaristan Romanların dinsel dağılımı konusunda farklı kaynaklar, farklı bilgiler sunmaktadırlar.

İlona Tomova ve meslektaşlarının Bulgaristan genelinde yapmış oldukları etnik alan araştırmasında Romanların dinsel tercihleri konusunda aşağıdaki sonuçlara ulaşmışlardır.⁷⁶

- Romanlar arasında batıl inançlar, büyücülük, astroloji ve falcılık diğer dinsel topluluklara göre çok daha yaygındır.
- Roman topluluğunda dinsel kurumlardan uzaklaşma ve din görevlilerine karşı güvensizlik, diğer dinsel topluluklardan daha belirgin ve yaygındır.
- Kendini Türk olarak tanımlayan Romanların dinsel inancı Kendini Bulgar olarak tanımlayan Romanlardan daha zayıftır.
- Zor yaşam koşullarında, yoksulluk ve işsizlik ile pençelesen Romanlar arasında Protestanlık hızla yayılmaktadır. Fakir ve çaresiz Romanları hedef olarak seçen Protestan misyonerler bu topluluk içinde yaygın bir dinsel propaganda başlatmışlar ve üye sayılarını hızla arttırmışlardır. Örneğin Bulgaristan Devlet İstatistik Enstitüsünün 2001 yılındaki nüfus sayımı verilerine göre Bulgaristan'daki Protestanların yarısından fazlası (24651 kişi) Romandır.⁷⁷

Bulgaristan'da yaşayan Romanların coğrafi dağılımına bakıldığında bu azınlık nüfusunun büyük bir bölümünün kentlerde ve özellikle büyük kentlerin yoksul banliyölerinde yaşadığı görülmektedir. İşsizlik ve daha kaliteli yaşam olanakları ümidiyle Romanların büyük bir bölümü kırsal yerleşmeleri terk edip kentlere göç etmiştir. Örneğin, iç göçler sonucunda 1956 yılında Bulgaristan'daki Roman nüfusunun sadece %27'si kentlerde yaşarken, 2001 yılında bu oran %65,5'e ulaşmıştır.⁷⁸ Filibe, Sofya, Eski Zağra, Tatarpazarcığı, Montana, İslimye, Varna, Plevne ve Burgaz, Bulgaristan'da en yüksek Roman nüfusuna sahip iller olarak dikkat çekmektedir.⁷⁹

Romanlar, Bulgarlardan ve Türklerden sonra Bulgaristan'ın en büyük etnik topluluğunu oluşturmaktadırlar. Roman nüfus oranlarının 1950'deki % 3'lerden 2050'deki % 30'lara yükselmesi, yani bir yüzyılda 10 kat artması, uzun dönemde ise Bulgar ve Roman nüfus sayılarının eşitlenmesi, sadece Bulgaristan'ın etnik, sosyal ve kültürel kimliğinde derin değişimler yaratmakla kalmayıp, siyasal birlik ve devlet güvenliği açısından da önemli sonuçlar doğurabilmektedir. Unutulmaması gerekir ki 2003 yılında Bulgaristan'da dünyaya gelen 67 359 bebekten sadece % 60'ı Bulgar kökenlidir.⁸⁰ Bu nedenle Bulgar hükümeti bir yandan Roman nüfusunun eğitim ve kültür seviyesinin yükseltilmesine, bir yandan göçebelikten vazgeçirip onlara yeni istihdam ve yerleşme alanları oluşturmaya, diğer yandan ise sağlık

⁷² İ. Tomova, *age.*

⁷³ İ. K. Çınar, *age.*

⁷⁴ H. Poulton, **Balkanlar, Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler**, Sarmal Yayınevi, İstanbul (1993).

⁷⁵ İ. Tomova, *age.*

⁷⁶ İ. Tomova, *age.*

⁷⁷ NSI, 2007.

⁷⁸ P. Slaveykov, *age.*

⁷⁹ P. Slaveykov, *age.*

⁸⁰ A. İvanov, *age.*

koşullarını iyileştirmeye ve aile planlaması ile bu etnik azınlığın doğurganlığını düşürmeye çalışmaktadır.⁸¹

5.3. Müslüman Pomak Türkleri

Balkan Türkleri ve Müslüman azınlıklar üzerinde çok sayıda çalışması olan Memişoğlu “Balkanlarda Pomak Türkleri” kitabında Pomak Türklerinin tarihi geçmişini, Balkanlara gelişini, kökenini ve kültürel özelliklerini şöyle açıklamaktadır: “Pomak Türkleri çalışkan, cesur ve İslâm-Türk kültür ve medeniyetini tamamıyla benimsemiş bir Türk topluluğu olarak tanınmaktadırlar. Fakat onların menşei ve tarihi geçmişi ile ilgili bugüne kadar ciddi ilmî araştırmalar yapılmamış olmasından dolayı bu konu çeşitli yorumlara neden olmuştur. Bulgarlar Pomak Türklerini “Müslümanlaştırılmış Bulgarlar”, Yunanlılar ise “Müslümanlaştırılmış Grekler” olduklarını iddia etmektedirler. Tabii bunların tarihi gerçeklerle ilgisi yoktur, çünkü belgeler tetkik edildiğinde Pomak Türklerinin XI. Asırda Pirin ve Vardar Makedonya’sıyla Rodoplara yerleşmiş olan Kuman Türklerinin torunları olduğu ortaya çıkmaktadır. Kuman Türklerinin daha XI. Yüzyılda Balkanlara geldikleri, Şamanizm’i terk ederek Müslümanlığı kabul ettikleri ve daha sonra Osmanlılarla kaynaştıkları bilinen tarihi bir gerçektir.”⁸² Pomak Türklerinin geçmişte Balkanlar’a yerleşen⁸³ Kuman Türklerinin uzantıları olduklarına dair görüşler birçok başka makale ve kitapla desteklenmektedir.⁸⁴

Bulgar tarihçileri ile resmi makamların iddialarına göre Osmanlılar “Pomakları” zorla Müslümanlaştırmışlar bu nedenle onların asıl kökeni Bulgar’dır.⁸⁵ Diğer taraftan bazı yazarların iddialarına göre ise, tarihsel belge ve kanıtlardan yoksun olan bu iddia Bulgaristan hükümetlerinin belirlediği jeopolitik ve demografik hedeflere ulaşabilmek için sadece bir propaganda unsurudur. Çünkü yüzyıllar boyunca Osmanlılar, Balkanlardaki bütün etnik ve dinsel azınlıklara dil, din ve kültür özgürlüğü ve özerkliği vermişlerdir. Kaldı ki Bulgar tarihçilerin öne sürdükleri iddialar doğru olsaydı, Balkanlardaki milletler ve azınlıklar etnik ve dinsel benliklerini, ulusal ve kültürel aidiyetlerini bugüne kadar korumayı başaramazlardı.⁸⁶ Esasen Bulgarların da ırk bakımından Türk soyundan oldukları, ancak zamanla Slavlaştıkları göz önünde bulundurulursa, Bulgarların iddia ettiği gibi Pomak Türklerinin “Bulgar” olduklarını kabul edecek olursak, “Pomakların” da yine Türk olduğu sonucuna varırız ki Bulgarların bu görüş ve iddiaları da bu bakımdan çok önemli ve anlamlıdır.⁸⁷

⁸¹ E. Atasoy, *age*.

⁸² H. Memişoğlu, **Balkanlarda Pomak Türkleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul (1999).

⁸³ Bu çalışmada Pomakların tarihsel kökeni ve Pomak kültürünün gelişmesine geniş yer verilmemiştir, çünkü makalenin asıl amacı Bulgaristan ulusunun dinsel bileşimini “dinler coğrafyası” penceresinden irdelemektir. Fakat Bulgaristan’da yaşayan Pomak Türkleri ve diğer Müslüman Türk toplulukların tarihsel, demografik, siyasal ve kültürel gelişimi ile ilgili daha geniş bilgi almak isteyenler aşağıdaki yayınlara başvurabilir:

- Ali Eminov, **Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria**, İnstitute of Muslim Minority Affairs, Hurst and Company, London (1997)
- Hugh Paulton, **Balkanlar, Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler**, Sarmal Yayınevi, İstanbul (1993)
- Bilâl Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878–1985)**, Bilgi Yayınevi, İstanbul (1986)
- M. Türker Acaroğlu, **Bulgaristan Türkleri Üzerinde Araştırmalar**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul (2007)
- Mihail Gruev, **Mejdu Petolačkata i Polumesetsa. Balgarite Müslümani i Politiceskiyat Rejim (1944–1959)**, İK “KOTA”, Sofiya (2003).
- Anna Krasteva, **Obştnosti i İdentičnosti v Balgariya**, Petekston, Sofya (1998).
- Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü, “Balkanlardaki Türk Kültürünün Dünü-Bugünü-Yarını”, **Uluslararası Sempozyum Bildiriler Kitabı**, (Yayına Hazırlayan: Hasan Basri Öcalan), Bursa (2002).
- Nazif Kuyucuklu, **Balkan Ülkeleri İktisadi 2 Bulgaristan**, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3429, İstanbul (1987).
- İbrahim Yalimov, **İstoriya na Turskata Obştnost v Balgariya**, “İlinda Evtimov” EOOD, Sofya (2002)

⁸⁴ A. Dayıoğlu, *age*.

⁸⁵ P. Marinov, **Balgarite Mohamedani**, İzdatelstvo Angelinov & Partnöri, Sofiya (1994).

⁸⁶ H. Memişoğlu, *age*.

⁸⁷ T. Cin, “Yunanistan’ın Batı Trakya Bölgesindeki Azınlık Türk mü? Müslüman mı?”, **Avrasya Dosyası, Özel Sayısı**, Cilt: 9, Sayı: 3, (2003).

Aslında Osmanlıların yapmadığı asimilasyonu Bulgarlar Pomak Türkleri üzerinde uygulamışlardır. 1912, 1942, 1948, 1962 ve 1971–1974 yıllarında “öze dönme politikası” doğrultusunda Pomak azınlığının isimleri tam beş kez değiştirilmiştir.⁸⁸ Bir yandan Müslüman-Türk isimleri zorla Bulgar-Slav isimlerle değiştirilmiş, bir yandan da Pomak köylerine papazlar gönderilerek zorla Hıristiyanlaşmaları yönünde yaptırımlar uygulanmıştır. Söz konusu Bulgarlaştırma ve Hıristiyanlaştırma girişimleri sonucunda 1913, 1945, 1952, 1964 ve 1990 yıllarında Pomak Türklerinin eski isimlerini almalarına tekrar izin verilmiş.⁸⁹ Böylece 1912–1992 döneminde, yani 80 yıllık zaman diliminde Bulgaristan’daki Pomakların isimleri beş kez alınıp, beş kez geri verilmiş. Böylece Bulgar yöneticileri asimilasyon mekanizmasını devreye koyarak Pomak Türklerinin onuru ve şerefini, etnik ve dinsel kimliğini yok etmeye çalışmışlar ama başaramamışlar.

Bulgaristan’da Pomak Türklerinin coğrafi dağılışına baktığımızda, bunların en yaygın görüldüğü bölgelerin başında Güneybatı Bulgaristan ile Rodop dağları gelmektedir. Özellikle Kırcalı, Lofça (Loveç), Yukarı Cuma (Blagoevgrad), Gotse Delçev, Çepelare, Tatarpazarcığı (Pazardcık), Teteven ve Paşmaklı (Smolyan) yöreleri ülkedeki Pomak Türklerinin büyük bir bölümünü barındırmaktadır. Örneğin Paşmaklı il nüfusunun %70’i, Yukarı Cuma il nüfusunun %16’sı ve Kırcalı il nüfusunun %7’si Pomak Türktür. Kuzey Bulgaristan’da en çok sayıda Pomak Türkünü barındıran il ise Lofça’dır (%4). Çok daha az sayıda Pomak Türkü Filibe, Burgaz, Hasköy ve Razgrad illerinde yaşamaktadır.⁹⁰

Georgieva’nın iddiasına göre, Balkan yarımadasında yaşayan Pomakların toplam sayısı 500 000’i aşmaktadır. Arnavutluk’ta 80 000 ile 120 000 arasında, Yunanistan’da 40 000 ve Makedonya’da 40 000 civarında Pomak yaşamaktadır. Bulgaristan’da ise Pomakların sayısı 150 000 ile 200 000 arasındadır.⁹¹ Hatta 1989 yılında Bulgaristan İçişleri Bakanlığın yapmış olduğu bir araştırmada Pomakların sayısı 270 000 olarak belirlenmiştir.⁹² Ancak, Bulgaristan’daki Pomak Türklerinin nüfus sayısını belirlemedeki güçlüklerin birçok nedeni vardır. Bunlar şöyle özetlenebilir:

- Bulgar bilim ve siyaset uzmanlarının neredeyse tamamı Pomak Türklerinin Bulgar kökenli olduklarını iddia etmekte ve onları “Bulgar Müslümanlar” (Balgarmohamedani) olarak tanımlamaktadırlar.⁹³ Bulgarlaştırma ve etnik asimilasyon sürecinde binlerce Pomak Türkü soydaşımıza zorla ve baskı ile Müslüman adları değiştirilerek Slav / Bulgar adları verilmiştir. Bu nedenle özellikle genç nesil Pomak Türkleri arasında kimlik çatışması ve etnik aidiyet bunalımı çok yaygın sorunlardır.
- Dili Slavca, dini İslam olan Pomak Türklerinde dinsel kimlik çok belirgin olarak İslâm olup, kendini Türk hissedenden Pomaklar olduğu gibi, Arap, Bulgar, Yunanlı olarak kendini tanımlayanlar da vardır. 1993 yılında Bulgar Devlet İstatistik Enstitüsünün yapmış olduğu bir araştırmada Pomak Türklerinden 70 251’i kendini Bulgar, 63 595’i Bulgar-Müslüman’ı ve 25 540’i Türk olarak tanımlamıştır.⁹⁴ Doğal olarak bu verilere de şüphe ile yaklaşmak ve sorgulamak gerekir. Çünkü Bulgar bilim uzmanları için Pomak Türkleri, Bulgar milletinin ayrılmaz bir parçasıdır ve asla farklı ve azınlık olarak tanımlanmamalıdır. İşte bu nedenle Bulgarların öne sürdükleri nüfus verilerinin doğruluğu tartışmalıdır.
- Romanlar ile birlikte Pomak Türklerinin Bulgaristan’ın en yoksul, en ezik ve en dışlanmış azınlığını oluşturmaktadırlar. Bu nedenle sosyalist dönemde işsizlik ve gelir düşüklüğü ile pençelesen binlerce

⁸⁸ A. Dayıoğlu, *age*.

⁸⁹ A. Eminov, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, Institute of Muslim Minority Affairs, Hurst and Company, London (1997).

⁹⁰ İ. K. Çınar, *age*.

⁹¹ T. Georgieva, “Pomatsi – Balgarski Müslümani”, *Obştnosti i İdentitnosti v Bulgariya*, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).

⁹² İ. K. Çınar, *age*.

⁹³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Marinov, 1994 ve Slaveykov, 2006.

⁹⁴ İ. K. Çınar, *age*.

Pomak Türkü yoksul köylerini terk ederek zenginleşme ve iş umudu ile kentlere göç etmiştir. Örneğin 1950 yılında Bulgaristan'daki Pomak Türklerinin %10'u kentlerde yaşarken, bugün bu oran %60'a ulaşmıştır.⁹⁵

Bulgaristan'da yaşayan tüm Müslümanları inceledikten sonra, ülkedeki Müslüman toplulukları diğer dinsel topluluklardan ayıran bazı demografik, sosyoekonomik ve coğrafi özellikler şöyle özetlenebilir:

- Bulgaristan'daki Müslüman nüfus Deliorman, Rodop dağları ve Dobruca gibi belirli bölgelerde toplu olarak yaşamaktadır. Diğer dinsel topluluklarla çok nadir evlenen Müslümanlar, kapalı ve içe dönük bir sosyokültürel özelliği göstermektedirler. Müslümanların demografik özelliklerine baktığımızda, doğurganlıkları diğer dinsel toplumlara göre bir hayli yüksektir. Bugün Bulgaristan'ın neredeyse tüm ilçelerin nüfusları azalırken, Kotel, Kaynarca ve Yablanitsa gibi Müslüman nüfusun egemen olduğu ilçelerde ülke ortalamasından çok daha yüksek bir nüfus artışı dikkat çekmektedir. Bulgar uzmanlara göre, ülkede yaşayan Müslümanların çocuk ve aile değerleri, din ve yaşam anlayışı, kısaca onları Hıristiyanlardan farklılaştıran sosyokültürel özellikler bu azınlıkların doğum oranlarının daha yüksek olmasını sağlamıştır⁹⁶
- Müslümanların okullaşma oranı, üniversite mezuniyet oranı Hıristiyan topluluklara göre çok daha düşüktür. Hatta bazı meslek, uzmanlık alanı ve kariyer yükselme pozisyonlarda ayrımcılık dahi gözlenmektedir. Örneğin Müslüman olan ve özellikle Türk kimliğine sahip bir kişinin subay, hâkim, sınır güvenlikçisi, istihbarat uzmanı olması neredeyse olanaksızdır. Astsubay bir Müslüman'ın subay, onbaşı olan bir Türk polisinin de binbaşı olması güçtür. Bulgaristan'da hem özel sektörde hem de devlet kurumlarında Müslümanların alt kademedden üst kademeye geçişleri sosyalizm döneminde olduğu gibi bugün de hâlâ çok zor olmaktadır.
- 1992–2001 yılları arasındaki son iki nüfus sayımında Bulgaristan'daki Müslümanların sayısı %12,9 veya 143 317 kişi azalmıştır. Bu sayısal azalma hem Sünnî Müslümanları (%11 azalma veya 112801 kişi) hem de Alevî Müslümanları (%35,5 azalma veya 30516 kişi) kapsamaktadır.⁹⁷ 1989 yılından sonra Bulgaristan'da yaşanan derin sosyoekonomik krize bağlı olarak bir bölüm Müslüman nüfusun Türkiye ve Batı Avrupa Devletlerine göç etmesi ve düşmekte olan doğurganlık oranları bu azalmanın temel iki nedeni olarak gösterilebilir.
- Bulgaristan'daki dinsel ve etnik topluluklar arasındaki yoksulluk farklılaşması dikkat çekicidir. Örneğin 2003 yılında, fakir Bulgarların oranı sadece %9,5 iken, fakir Türklerin oranı %23,4'e ve ülkenin en yoksul kesimini oluşturan Çingenelerde ise bu oran %63,8'e yükselmektedir.⁹⁸ Bir başka deyişle, refah seviyesi en yüksek olan Bulgar etnik grubunda doğum oranları en düşük ve ortalama yaşam süresi en uzun iken refah seviyesi en düşük olan Çingenelerde doğum oranlarının en yüksek olması ve yaşam süresinin en kısa olması dikkat çekicidir. Tüm bu örnekler, Bulgaristan nüfusunun sosyoekonomik ve demografik özellikler bakımından hem kır-kent, hem bölgesel, hem de etnik özellikler bakımından derin farklılaşmalar gösterdiğine işaret etmektedir.
- Aslında Bulgaristan'da yapılan nüfus sayımlarının (özellikle Türk ve Müslümanların demografik özellikleri) objektifliği, tarafsızlığı ve doğruluğu tartışılır niteliktedir. Bu konuda birçok örnek verilebilir. Örneğin 1992 yılında yapılan genel nüfus sayımında Yukarı Cuma (Blagoevgrad) yöresinin kırsal kesiminde yaşayan Pomak Türkleri, kendilerini Türk olarak yazdırmaları üzerine

⁹⁵ İ. K. Çınar, *age.*

⁹⁶ A. Lukanov, N. Bojinov ve S. Dimitrov, *age.*

⁹⁷ *NSI*, 2007.

⁹⁸ N. Slatinski, *Natsionalnata Sigurnost i Demografskite Problemi na Balgariya*, Spisanie Mejdunarodni Otnosheniya, Godina XXXV, Knijka 1, Sofya (2006).

Bulgaristan Parlamentosu'ndaki milliyetçi milletvekilleri HÖH'ün⁹⁹ "Pomaklara" baskı uyguladığı iddiasında bulunmuştur. Bu iddiayı destekleyecek herhangi bir delilin bulunmamasına karşın 39 550 kişinin kendisini Türk olarak yazdığından dolayı il sınırları içindeki nüfus sayım sonuçlarının bir kısmı iptal edilmiştir.¹⁰⁰ Sadece bu örnek bile Bulgar yöneticilerin gerçek demografik verilerle yüzleşmekten kaçındıklarını ve nüfus sayımlarını kendi lehine çevirmek için hiçbir girişimden kaçınmadıklarını göstermek için yeterlidir.

6. Diğer Dinlere Mensup Olanlar

Yukarıda sıraladığımız ve açıkladığımız dinsel toplulukların dışında Bulgaristan'da çok küçük sayıda da olsa diğer dinlere mensup küçük azınlık da yer almaktadır. Örneğin Beyaz Kardeşlik inancına mensup olanların sayısı 1992 nüfus sayımında 315 iken 2001'deki sayımda dört kat artarak 1 243'e yükselmiştir. 2001 yılındaki son nüfus sayımında ülkedeki Budistlerin sayısı 1042, Krişnacıların sayısı 533, Bahai dinine inananların sayısı 105 ve Lüteranların sayısı da 23 olarak açıklanmıştır. Ayrıca 308 116 kişi, yani ülke nüfusunun % 3,9'u cevap vermemiş veya kendini herhangi bir dinsel toplumun üyesi olarak belirtmemiştir. Örneğin 2001 yılındaki son nüfus sayımında, Bulgarların %2,3'ü, Türklerin %3,1'i ve Romanların %16,1'i kendi dinsel aidiyetini belirtmemiştir.¹⁰¹

Sonuç ve Değerlendirme

Kimliklerin, kültürlerin ve medeniyetlerin çatışmasının tartışıldığı, yöreselleşme ile küreselleşmenin savaştığı, ulusal devletlerin sorgulandığı bir yüzyıla girmiş bulunmaktayız. Bu yüzyılda ulusal, kültürel ve etnik aidiyet kadar dinsel aidiyet de önem taşımaktadır. Bu açıdan devletlerin etnik ve dinsel bileşimi, ulusal nüfusun nitel ve nicel özellikleri gittikçe artan bir önem taşımaktadır.

Nüfus çok boyutlu, çok kapsamlı, mekân ve zaman içinde nitel ve nicel olarak değişen bir kavramdır. Nüfusun ekonomik, politik, jeostratejik, demografik ve kültürel boyutları olduğu gibi, sosyal, etnik ve dinsel boyutu da vardır. Bu çalışmada dinler coğrafyası açısından Bulgaristan'daki dinsel topluluklar ele alınarak bu ülkenin sosyal ve kültürel dokusu irdelenmeye çalışılmıştır. Böylece Bulgaristan'daki dinsel toplulukların bir yandan tarihsel geçmişteki beşeri serüveni irdelenmiş, bir yandan da bu toplulukların ülke içindeki coğrafi dağılımları ve demografik özellikleri ele alınmıştır. Bu açıdan nüfus ve dinler coğrafyası odaklı bu çalışma, aynı zamanda hem etnocoğrafya, hem de kültür coğrafyası ile yakından ilgilidir.

1989'dan sonraki postsosyalist dönemde Bulgaristan, derin ve karmaşık sosyokültürel, siyasi ve ekonomik çalkantılarla karşı karşıya kalmış, daha da önemlisi bağımsızlığını ve devlet varlığını tehdit eden çözümlenmesi güç derin bir demografik kriz içinde kendini bulmuştur.¹⁰² Bu demografik krizin sosyal, politik ve ekonomik boyutları olduğu gibi kültürel, etnik ve dinsel boyutları da vardır. Bu nedenle bu ülkedeki dinsel toplulukların demografik özellikleri, nitel ve nicel değişimleri Bulgaristan kadar Türkiye'yi de yakından ilgilendirmektedir. Çünkü bu devlette yaşayan 750000 civarındaki Sünni Türk, 60000 civarındaki Alevî Türkü, 200000'den fazla Müslüman Pomak Türkü, 270 000'den fazla Roman Müslüman'ı, 2000 civarındaki Tatar Türk'ü ve 1500 civarındaki Gagavuz Türk'ü Türk Dünyasının ve Müslüman kültürün Balkanlardaki uzantısıdır.

Bu çalışmada Bulgaristan'ın kültür ve dinler coğrafyasını biçimlendiren temel öğelerden biri olan dinsel toplulukların nitel ve nicel özellikleri ile coğrafi dağılımları irdelenmiş ve bunlara bağlı olarak Türkiye'yi de yakından ilgilendiren aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmıştır:

⁹⁹ HÖH – Hak ve Özgürlükler Hareketi partisinin büyük bir bölümünü Bulgaristan Müslümanları oluşturmakta ve bugün HÖH Bulgaristan'da iktidarda bulunan üç siyasi partiden biridir.

¹⁰⁰ A. Dayıoğlu, *age*.

¹⁰¹ NSI, 2007.

¹⁰² Bulgaristan'da Postsosyalist dönemde derinleşen demografik kriz ile ilgili bk. E. Atasoy, *age*.

- Coğrafi konum olarak Asya ile Avrupa, Balkanlar ile Ortadoğu arasında bir köprü görevi üslenmiş olan Bulgaristan hem Karadeniz, hem Tuna hem de Balkan devleti olduğundan dolayı tarih boyunca Slavlar, Traklar, Kuman Türkleri, Peçenek Türkleri, Tatar Türkleri, Bizanslılar ve Osmanlılar gibi hem farklı milletlerin hem de soydaşlarının istilâsına maruz kalmış ve doğal olarak farklı milletlerin ve medeniyetlerin etkisinde bulunmuştur. Tüm bunlara bağlı olarak Bulgaristan bir yandan 13. yüzyıllık tarihinde yaklaşık 8. yüzyılı başka devletlerin egemenliği altında özgürlüğünü yitirerek sürdürmek zorunda kalmış, bir yandan da bu kültür etkileşimleri hem milli/ulusal (etnik) hem de dinsel nüfus bileşimi açısından ülkeye büyük bir çeşitliliği miras olarak bırakmıştır. Bir başka anlatımla Bulgaristan'ın coğrafi konumu, ülkenin tarih serüveni ve ulusal kültür özellikleri devletin bugünkü beşeri özelliklerini, milli/etnik ve dinsel yapısını biçimlendiren en önemli üç etken olmuştur.
- Balkan devletleri arasında en kalabalık Türk azınlığının yaşadığı devlet olan Bulgaristan, Cumhuriyet tarihinde ülkemize en fazla göçmen gönderen devlet unvanına sahiptir. Örneğin *Tandoğan*'a göre 1923–1989 yılları arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden Müslüman nüfus miktarı 913 433'tür.¹⁰³ *Zlatanova*'ya göre ise 1989–1992 döneminde, yani sadece dört yıl gibi kısa bir zaman diliminde 344 849 Türk Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmiştir.¹⁰⁴ Fakat *Slatinski*'ye göre, yoğun dış göçler sonucunda önemli miktarda Müslüman nüfus kaybetmesine rağmen bugün Bulgaristan'daki Müslüman nüfusun oranı %12'yi aşmakta, 2050 yılında ise %30'u aşması beklenmektedir. Bu nedenle Hıristiyan nüfus oranları azalırken Müslüman nüfus oranlarının yükselmesi Bulgaristan'daki demografik krizin nasıl ulusal güvenlik krizine dönüşebileceğinin ipuçlarını vermektedir.¹⁰⁵
- Son dönemde Bulgaristan'da yaşanan demografik krize bağlı olarak, Bulgaristan'ın hem etnik hem de dinsel nüfus dağılımı hızla değişmektedir. Tüm bunların sonucunda 2050 yılında Çingeneler ve Türkler Bulgaristan nüfusunun neredeyse yarısını oluşturacak, ayrıca bu yüzyılın sonunda büyük bir olasılıkla Bulgarlar ülke nüfusunun %45'ini oluşturarak kendi devletlerinde azınlık konumuna düşeceklerdir.¹⁰⁶ Bu nedenle ülkedeki demografik krizin hem etnik hem de dinsel bileşim açısından farklı boyutları ve sonuçları vardır.
- Son nüfus sayımında Ermeni Gregoryen, Katolik, Protestan, Musevî gibi Ortodokslar dışında kalan diğer Hıristiyan dinsel azınlıkların toplamı ülke nüfusu içindeki payı %1'i dahi aşmamaktadır. Daha da önemlisi 1992 ile 2001 nüfus sayımları karşılaştırıldığında Protestanlar hariç diğer tüm Hıristiyan-Musevî azınlıkların sayısı azaldığına göre, bu azınlıkların ulusal nüfus ve kültür coğrafyasındaki etkileri gittikçe zayıflaması beklenmektedir.
- 1992 ile 2001 nüfus sayım verileri karşılaştırıldığında Bulgaristan'daki tüm 28 ilde Bulgar etnik nüfusun azaldığı görülmektedir. İller bazındaki bu oransal azalma Paşmaklı'da -14,8, Yambolu'da -8,0, İslimye'de -7,1 ve Montana'da -6,9'dur.¹⁰⁷ Ülkede Bulgar ve Ortodoks Hıristiyanların sayısı azalırken, Müslüman nüfusunda görülen yüksek nüfus artışı bu nüfusun belirli bölgelerde toplu olarak yaşaması ile birleşince, ülke içinde "kültür adacıklarının" oluşmasına yol açmakta ve karmaşık olan ulusal beşeri yapının daha da hassas olmasına yol açmaktadır. Son nüfus sayımına göre Bulgaristan nüfusunun %82,6'sını Ortodoks Hıristiyanlar ve %12,2'sini Müslümanlar oluşturmaktadır. Bir başka anlatımla Ortodokslar ve Müslümanlar ülke nüfusunun %95'ini oluşturarak, Bulgaristan'ın en kalabalık iki dinsel topluluğunu meydana getirmektedirler. Ortodoks Hıristiyanların çoğunluğu oluşturduğu Bulgaristan'da hızlı Müslüman nüfus artışının hangi etki ve sonuçları doğuracağını, daha da önemlisi Yugoslavya benzeri siyasal krizlere yol açıp açmayacağını zaman gösterecektir.

¹⁰³ Alaettin Tandoğan, **Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu**, Eser Ofset Matbaası, Trabzon (1998).

¹⁰⁴ V. Zlatanova, **Vanşnata Migratsiya v Perioda na Prehod v Balgariya i Sotsialni Posledstviya, Evropeyskoto Badeşte na Balgariya i Razvitiето na Naselenieto**, Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri BAN, Sofya (2005).

¹⁰⁵ N. Slatinski, **age**.

¹⁰⁶ A. Ivanov, **age**.

¹⁰⁷ **NSI**, 2007.

Kaynaklar

- ACAROĞLU M. T., **Bulgaristan Alevileri ve Demir Baba Tekkesi**, Kaynak Yayınları, İstanbul (1998).
- _____, **Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar I ve II**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul (2007).
- _____, **Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006)
- ANTONOV S. V. ve MİGLEVA İ., “Tatari”, **Obştnosti i İdentičnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998)
- ASENOV B., **Religiute i Sektite v Balgariya**, İzdatelstvo Poligraf, Sofya (1998).
- ATASOY E., **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, Ezgi Kitabevi, Bursa (2003).
- _____, “Postsosyalist Dönemde Bulgaristan'da Yaşanan Demografik Kriz ve Yansımaları”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 8, Sayı 12, Bursa (2007).
- BARUH E., “Evrei”, **Obştnosti i İdentičnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).
- CİN T., “Yunanistan'ın Batı Trakya Bölgesindeki Azınlık Türk mü? Müslüman mı?”, **Avrasya Dosyası, Özel Sayısı**, Cilt: 9, Sayı: 3, (2003).
- COŞKUN B. D., **Bulgaristan'la Yeni Dönem, Soğuk Savaş Sonrası Ankara-Sofya İlişkileri**, ASAM Yayınları, Ankara (2001).
- ÇINAR İ. K., **Etničeskiye Maltstinstva v Balgariya**, İzdatelska Kaşta Lik, Sofya (2005).
- DAYIOĞLU A., **Toplama Kampından Meclis'e. Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı**, İletişim Yayınları, İstanbul (2005).
- EMİNOV A. **Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria**, İnstitute of Muslim Minority Affairs, Hurst and Company, London (1997).
- GEORGİEVA T., “Pomatsi – Balgarski Müslümani”, **Obştnosti i İdentičnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).
- GÜNER İ. ve ERTÜRK M., **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, Nobel Yayınları, Ankara (2005).
- Natsionalen Statističeski İnstitut Republika Balgariya** (NSI, 2007) <http://www.nsi.bg/Census/ StrReligion.htm> 20. 03. 2007 tarihinde elde edilmiştir.
- İVANOV A., “Balgarskata Demografiska Agoniya”, **Spisanie Geopolitika**, Broy 2, Sofya (2005).
- KARAPETROVA R. ve KOEN E. “Protestanti (Evangelski Hristiyani)”, **Obştnosti i İdentičnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).
- KUYUCUKLU N., **Balkan Ülkeleri İktisadı 2: Bulgaristan**, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3429, İstanbul (1987).
- LUKANOV A., BOJİNOV N. ve DİMİTROV S., **Stranite v Sveta 2005-2006 Spravočnik**, İzdatelstvo Gloriya Palas, Sofya (2005).
- MARİNOV P., **Balgarite Mohamedani**, İzdatelstvo Angelinov & Partnörü, Sofya (1994).
- MEMİŞOĞLU H., **Balkanlarda Pomak Türkleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul (1999).
- MITSEVA E. ve TANIELYAN S. P., “Armentsi”, **Obştnosti i İdentičnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).
- PİTİ B., **İstinata za Polojenieto na Evreite v Balgariya**, İzdatelstvo Probuda, Sofya (1938).
- POPOV K., **Stopanstvoto na Balgariya**, Sofya (1916).
- POULTON H., **Balkanlar, Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler**, Sarmal Yayınevi, İstanbul (1993).
- SLATİNSKİ N., **Natsionalnata Sigurnost i Demografските Problemi na Balgariya**, Spisanie Mejdunarodni Otnosheniya, Godina XXXV, Knijka 1, Sofya (2006).
- SLAVEYKOV P., **Etnogeografiya**, Universitetsko İzdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, Sofya (2006).
- STAMENOVA J., “Gagauzi”, **Obştnosti i İdentičnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998)
- TANDOĞAN Alaettin, **Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu**, Eser Ofset Matbaası, Trabzon (1998).
- TOMOVA İ., “Romi”, **Obştnosti i İdentičnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).
- TRAYKOV T. ve KAZAKOV B., **Religiozna Struktura na Naselenieto v Balgariya – Formirane, Savremenno Sastoyanie i Teritorialni Različiya, Sotsialna i Kulturna Geografiya**, Veliko Tarnovo: Universitetsko İzdatelstvo “Sv. Kiril i Metodiy”, Peçat “Faber” (2004).
- VASİLEVA B., **Evreite v Balgariya 1944-1952**, Universitetsko İzdatelstvo, Sofya (1992)
- ZLATANOVA V., **Vanşnata Migratsiya v Perioda na Prehod v Balgariya i Sotsialni Posledstviya, Evropeyskoto Badeşte na Balgariya i Razvitiето na Naselenieto**, Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri BAN, Sofya (2005).